

Срђан Симић

Карен Армстронг, Историја Бога, 4.000 година тражења кроз јудаизам, хришћанство и ислам, издање Народна књига – Алфа, Београд 1993.

Римски писци изводили су реч религија из глагола *relegere*, поново читати, опет размишљати, или од *religare*; привезати, поново изабрати, поново узети. Под појмом религија изражавали су људи испуњавање дужности наспрам виших трансцендентних сила и оне су глорификовале чудо и тајну, која је, изгледа, представљала битну компоненту људског као нечег нуминозног.

Неверујућем свету тешко је одговорити, заправо, одакле потиче религија и какав значај она има за човека. Савремене теорије нису далеко од оних ранијих материјалистичких, антирелигијских. Тако, према антропологу Е. Тејлору идеју религије треба тражити код примитивних народа а њезине остатке (*survivals*) у каснијим религијама. Од три ступња, први је анимизам, тј. вера у свеопшту прожетост ствари духом. Затим следи политеизам, вера у мноштво богова, па тек онда монотеизам. Доследно њему, Р. Марет заступао је тзв. теорију преанимизма, у којој покушава да докаже да човек верује у тајанствену неперсоналну снагу или моћ и то у свакодневним токовима живота. За разлику од њих Р. Смит, тврди да оно што утемељује религију јесте обред или култ, из чега произлази теорија тотемизма. Под њиховим утиском је Џ. Фрејзер, чувени етнолог и истраживач религије, закључно да се религија управо и развила из магије.¹

---

¹ Енциклопедија живих религија, Нолит, Београд 1981. год.

Интересантно је споменути да се овакве тезе нису могле доказати, нити потпуно оспорити. Оно што је нама, као посматрачима религиозног феномена, делимично јасно јесте да су тезе: анимизма, преанимизма, тотемизма и монотеизма, одувек постојале у свим временима и у човску као појединцу.

Карен Армстронг у својој студији "Историја Бога" сматра да религију првобитних људи, праинској секуларној природи, нису наметнули краљеви и свештеници, већ је она људском роду урођена. То значи да људска идеја о Богу има своју историју. Међутим, мноштво религија у борби да изрази свој осећај Бога сложиће се да је просто немогуће описати ову трансцендентност логичким и појмовним језиком.

Монотеисти су, пише Армстронгова, ову трансцендентност назвали "Бог". Јеврејима је било забрањено да изговоре свето име Бога, а муслимани нису смели ни покушавати да описују божанство и поредити га са визуелним средствима.

У данашње време многи истраживачи сматрају да је Бог, коме су се вековима клањали Јевреји, хришћани и муслимани, постао некако далек и латентан. Несумњиво је да Он нестаје из живота све већег броја људи, особито Западне Европе, због изобиља друштвених и материјалних средстава. Да бисмо разумели, шта губимо, ако је Он заиста "ирелевантан" најпре треба сагледати када су људи почели Богу да се клањају и шта је Он испочетка за њих значио.

Немачки историчар Рудолф Ото у делу "Идеја светог", у жељи да објасни порекло света, вели Армстронгова, тврди да су људска бића осећала божанску моћ на различите начине, почев од осећања страха, страхопоштовања и понизности, не тражећи за њих неко религиозно објашњење. Према М. Елијадеу, најбољем савременом истраживачу религије, прве рудиментарне црте религиозности треба тражити код праљуди, као што су: људске кости, камена оруђа, пигменти људског ткива и други разни предмети пронађени у гробовима. Тек од млађег палеолита (каменог доба) имамо гравире, пећинско сликарство и скулптуре од кости и камена. Први и најстарији документи су скелети (стари од 70.000 до 50.000 година) што доказује веровање у загробни живот и то на основу коришћења црвеног окера, што је обредна замена за крв, дакле, симбол, живота. Ове ризнице палеолитске уметности распоређене су између Урала и Атлантика.² Интере-

---

² Мирча Елијаде, Историја веровања и религијских идеја (књ. 1.), Београд 1991. год.

сантно је споменути и култ фигуре познате под називом "Велика или митска прамајка" која је остала кроз векове значајна у машти људи. У Старом Сумеру звали су је: Инана, у Вавилону Иштар, у Ханану Анат, у Египту Изис а у Грчкој Афродита.

Слична митологизација била је актуелна и за стари свет Месопотамије. Око 3.000 г. пре Христа акадски краљ Саргон је освојио сумерске градове примивши њихову књижевност, законе и митологију. Миленијум касније (око 2.000 г. пре Христа) о овом акадско-сумерском цивилизацијом завладали су Аморити и коначно, 500 година касније Асирци који су у 8. веку пре Христа освојили и Вавилон. М. Елијаде, истиче важност сумерског језика који је током читавих 15 векова задржао улогу литургијског језика, односно језика науке.³

Уз Еп о Гилгамешу, најзначајније дело акадске религиозности је поема "Енума Елиш". Мит почиње стварањем самих богова из којих се издваја први пар "Апсу" и "Тиамат". Из њих, еманицијом, настаје други пар "Ламу" и "Лама" (чија имена значе муљ) а из њих "Аншер" и "Кишар" (идентификовани као небо и море). Затим су измишљени бог неба "Ану" и бог земље "Еа". И тако је процес стварања света завршен. Стварање човека се везује за сумерску религиозност по којој је он створен од саме материје од које и Бог. Између бића и богова нема разлике јер сви исходе из исте божанске материје.

Овде се уочава да је развојем религиозне идеје мењала се и религиозна свест и то у смеру од апстрактног ка конкретном, од политеизма до етичког монотеизма.

Почетци религије Израилља, уводе нас у нови свет. Јахве каже Авраму "Иди из земље своје и од рода својега и од дома оца својега у земљу коју ћу ти ја показати" (1. Мој. 12:1–2). Овде се суочавамо са новим обликом религиозног искуства "Аврамовом вером" која је временом постала специфична религиозност за јудаизам и делимично за хришћанство. Треба споменути и тзв. период началника са његовим сином Јаковом и Исакком који карактерише вера у "Бога Оца" тј. Аврама, Исака и Јакова. (3. Мој. 3,6). Аврамовим потомцима је обећана од Бога земља Ханан.

Присуство Јевреја у Египту је посведочено за време Рамзеса II (око 1250 г. пре Христа), када је цео народ служио фараону. Велики пророк Мојсије избавивши народ из египатског ропства

---

³ Исто, стр. 63.

видео је под Синајском гором "купину у пламену" и из ње чуо глас "Ја сам онај који јесам" и ово је "света земља на којој стојиш" (2. Мој. 3,5). Ту је и примио Тору–Закон тј, десет Божјих заповести и остале религиозно моралне и друштвене прописе Закона који је склопљен између Бога и Израилља (2. Мој. 7–24). После четрдесет година лутања по пустињи, израелски народ се настањује у Палестини (око 1200 год. пре Христа) под вођством Исуса Навина. Следећа два века траје период судија, а потом почиње доба Царева. Негде око 1000 г. пре Христа славни цар Давид осваја Јерусалим који постаје престоница Израела.

Велики и славни период јудејских царева у Јерусалиму пресе-кло је асирско–вавилонско ропство.

Око 538. год. пре Христа персијски цар Кир осваја Вавилон и дозвољава Израелцима обнову јерусалимског града и храма под Зоровавелом и Јездом. Александар Македонски 333. год. пре Христа осваја Палестину са којом почиње период јеленизације.

Пресудан догађај у историји Израела био је појава и делатност Пророка. Треба напоменути да су године које су предсказале заузимање Јерусалима од стране вавилонског цара Навукодосора 587. год пре Христа и депортовање Јевреја биле казна за отпадништво од Бога. У првим Јеремијиним беседама доминира драматизам "Погледах на земљу и гле без обличја је и пуста: и на небо, а светлости његове нема" (Јер. 4.23).

Пад Јерусалима и разорење Храма (587. г. пре Христа) било је у суштини припрема за једно ново успостављење односа са Богом. Тај Нови Савез јесте доказ трајне љубави Божје према човеку, које је Бог најавио преко пророка и обећао да ће Господ спасти народ свој. Тај споразум са Израилљом био је другачији. "Ево иду дани, говори Господ, кад ћу учинити с домом Израилевим и с домом Јудиним нов завјет... и метнућу завјет свој у њих, и на срцу њиховом написаћу га, и бићу им Бог и они ће ми бити народ" (Јер. 31:31;33). Као што Јеремијино тако у Језекиљево пророштво одликује вера и нада у спасење Изаилља "И покропићу вас водом чистом и бићете чисти... и даћу вам ново срце, и нов ћу дух метнути у вас... и учинићу да ходите по мојим уредбама и законе моје да држите и извршуете... и биће те ми народ и ја ћу вам бити Бог" (Јез. 36:25–28).

Особиту пажњу заслужује и 53. глава књиге пророка Исаије у којој први део наговештава долазак обећаног Месије–Христа "Мучен би и злостављен: али не отвори уста своја као јагње на заклање вођен би" (Ис. 53,7), док други део алудира на славно и

победоносно васкрсење "Јер се истрже из земље живих и за преступе народа мојега рањен би" (53,8). На основу приложеног можемо закључити да се ови месијански текстови сврставају у врхунске домете старозаветне мисли о доласку обећаног Месије откривеног у Личности Господа Исуса Христа.

Многе библијске споменике и трагове из старозаветног и хришћанског времена у Палестини порушили су римски војници. Веспасијанов син Тит разорио је Јерусалимски Храм 70. године после Христа, а цар Адријан потпуно је разорио Јерусалим 133. године и на његовом месту основао нови град "Елија Капитолина".⁴

У време римског освајања Јерусалима хришћани су напустили град и населили се у Трансјорданију. Тек половином 2. века поново се враћају у Палестину и Јерусалим. Прве хришћанске заједнице основане су у Јерусалиму где се окупила група Галилејаца који су били ученици Господа Исуса Христа. Најверодостојнија сведочанства су забележена у Јеванђељима и у Делима апостолским.

Богочовек Исус Христос је као човек био син јеврејског народа, потомак Давидов, по мајци која је из дома и рода Давидовога и преко свог законског оца, праведног Јосифа. Он је по слову Закона Мојсијевог био Исусов покровитељ и заштитник. А у јеврејском законодавству све што је од закона, сматрано је јачим, животворнијим, него што је биолошка и телесна стварност. Важно је рећи да су велики свештеници за време владе цара Ирода, брижљиво чували генеолошко стабло Давидовог рода, из племена Јудина јер су очекивали Месију.

Феномен Месијанске тајне је описан у Светом Јеванђељу по Марку. Сам Господ Исус Христос забрањује људима да откривају његово Месијанство док Он не васкрсне из мртвих, а циљ Јеванђеља је да покаже да је Христос Син Божји.

Читаоци ове интересантне књиге могу лако уочити неправославни приступ и слободно тумачење Новозаветних текстова и Светоотачких тумачења. Примера ради наводимо неколико места: "Као и фарисеји (Христос), био је привржен Тори и за њега се говорило да је проповедао много строже придржавање Торе од многих својих савременика" (стр. 89). Или "Павле није никада звао Исуса "Бог". Он га је звао "Синем Божјим" у јеврејском смислу: свакако да није веровао да је Исус био отеловљење са-

---

⁴ Едуард Лозе, Свет Новог Завета, Београд 1981. год.

мога Бога, он је једноставно поседовао Божје "моћи" и "Дух" који су манифестовали Божју активност на земљи и нису смели да се идентификују са неприступачном божанском суштином" (стр. 91). Исто то, писац, пише и за апостола Петра "Петар није тврдио да је Исус Назарећанин Бог. Он је био човек од Бога потврђен међу вама силама, чудесима и знацима које учини Бог преко њега међу вама. После његове свирепе смрти, Бог га је ускрнуо и уздигао на посебно високо место "Божјом десницом" (стр. 99).

Током I и II века у Римском царству се нагло ширило хришћанство уз велики број новопреобраћених незнабожаца и Јудеја. Свакако да нису сви имали безусловну веру у Христа. Једни нису могли прекинути везе са својом пређашњом религијом и покушали су да је усагласе са новом науком, док су други налазили да она није потпуна па су у њу уносили и своје паганске обичаје.

Због оваквог односа настала су и лажна учења, која добише назив јереси.⁵ Посебно су биле актуелне дуалистичке јереси, као: гностицизам, маркионство, монтанизам, и антитринитарство.

Против јеретика су писали оци и учитељи Цркве као што су: Климент Александријски, Иринеј Лионски, Ориген, Тертулијан и други. Овде је важно још једном скренути пажњу читаоцима на један потпуно слободан и православљу стран приступ тумачењу Светоотачких дела. Ево примера како их Армстронгова тумачи: "Климентовог Бога карактерисала је апатија: био је потпуно неосетљив, неспособан да пати или да се мења". Или "хришћани су у том божанском животу могли да учествују имитирајући његову мирноћу и уздржљивост". Даље "Климент је веровао да је Исус Бог, живи Бог који је патио и коме се клањају... Ако хришћани буду опонашали Христа, биће и сами обожени: божански, неподмитљиви и неосетљиви" (стр. 108). Слично, писац, тумачи и Иринеја Лионскога: "Исус је био отеловљени Логос, божански разум. Кад је постао, човек, очистио је од греха сваку фазу људског развоја и постао узор хришћанима" (ист. стр. 108).

Суштинску разлику представља схватање проблема Тријадологије. По њеном схватању "хришћани су делили гностички поглед на свет као доктрина стварања екс нихилио наглашавала је

---

⁵ Еп. др. Атанасије Јевтић, На путевима Отаца (књ. 2.), Београд 1991. г.

да овај поглед на космос као суштински слаб и потпуно завистан од Бога за постојање и живот" (стр. 119). О човековој способности и пријемчивости за Бога Армстронгова вели: "Он је (Бог) човечанство видео крхко по природи; ми смо дошли из ничега и кад смо згрешили пали смо натраг у ништавило" или "Он је сишао у смртни свет смрти и покварењаштва да би нам дао делић Божје неосетљивости и бесмртности" (стр. 121).⁶

Видљиви знак теолошког одступања од православне патристичко тријадолошке традиције, види се у тумачењу израза једносуштан у Цариградско–Никејском символу вере.

Тумачећи Св. Атанасија Великог, писац, вели "Његов Символ Вере веома се тешко одржавао. Посебно је израз омоусион био јако споран, јер је био небиблијски и имао материјалистичку асоцијацију". Даље, "Атанасијев Символ вере избегавао је суштину многих важних питања. Он је тврдио да је Исус божански, али није објаснио како Логос може да буде "од исте материје" као Отац а да не буде други Бог" (стр. 123). О учењу кападокијских Отаца о Светој Тројици каже "Када су кападокијци говорили да је Бог једна уса у три Ипостаси, они су тиме мислили да је Бог као што је у себи Један: Постојала је само једна једина, божанска свесност. Али кад дозволи да његова створења нешто од њега сагледају, он се јавља у три просопона" (стр. 128).

И закључује "На крају међутим, учење о Светој Тројици је имало смисла само као мистичко или спиритуално искуство... То није била логичка или интелектуална формулација, већ имагинативна парадигма која збуњује разум" (стр. 129). "Један од разлога зашто су кападокијци развили ову маштовиту парадигму био је да се спречи да Бог постане толико рационалан колико су га у грчкој философији сматрали такви јеретици као што је Арије" (стр. 130). За овакво схватање Тријадологије основе су дате у Западном хришћанству, где су људи склони да замишљају три божанска лика Бога, док је код Источних, по речима савременог теолога Еп. др. Атанасија Јевтића "исходиште свега јединствена Ипостас Бога Оца, Који од вечности рађа Сина и од вечности происходи Духа Светога и који је гаранција ипостасне различитости али и суштинског јединства и нинашта друго несводљивости Божанских Лица".⁷

Ову доктрину о Светој Тројици, муслимани и Јевреји су сматрали збуњујућом. Интересантно је да писац, покушава да раз-

⁶ П. Малички, Историја хришћанске цркве, Београд 1933. год.

⁷ Еп. др Атанасије Јевтић, Духовност Православља, Београд 1990. год.

вије тезу да се слична концепција божанства, може наћи и у јудаизму и у исламу. Тако се, на пример, идеја о "кенозису" (о Божјем страдању), може наћи и у кабали и у суфизму. По њеном мишљењу ислам се као и хришћанство и јудаизам појавио из семитског искуства и ова нова верзија "монотеизма" проширила се изненађујућом брзином по средњем истоку и Северној Африци.

Током IX века, Арапи су дошли у контакт са грчком науком и философијом што је проузроковало појаву просвећених и рационалних философа који си названи фалсафи. Веровали су да је Бог грчких философа идентичан са Алахом.

Њихов подухват је био важан; пошто је у њиховим научно философским студијама доминирала грчка мисао тражили су везу између њихове вере и разума. Веровали су да је њихова дужност да откриење Курана преведу на савременији начин и уместо да Бога виде као мистерију они су веровали да је он разум сам по себи

Слична инспирација, током IX века, постојала је и међу образованијим хришћанима на Западу. Тако је на пример келтски философ Дунс Скот Еригена (810–877) преводио дела грчких Отаца на латински језик. У Еригеновој философији Бог је и "Све" и "Ништа". Он је Онај који је више него бивство. Али ако је Бог "Ништа" он је и "Све", јер ово над постојање значи да само Бог има истинско бивство, Он је суштина свега што учествује у томе.

Еригеново веровање да Латини имају много да науче од Грка, пресекла је шизма из 1054. године. Раскол који је изазвао филиокве открио је да Грци и Латини имају другачије концепције Бога. Западни рационализам и жеља да се вера и Бог могу логички објаснити, заступао је у XI веку Анзелм Кентаберијски.

Он је дефинисао Бога као "нешто од кога ништа веће не би могло да се замисли" (стр. 223). Пошто је то подразумевало да Бог може да буде предмет мишљења, импликација је била у томе да људски ум може да га схвати и разуме. Његов савременик Петар Абелар (1079–1147) је такође покушао да објасни мистерију Бога рационално. Абеларов аргумент за мистерију откупљења, прихваћен је од стране западних хришћана "да је Христос био разапет на крсту да би у нама изазвао саосећање и тиме постао наш Спаситељ" (стр. 224).

Међутим, мали је број мислилаца који су дали велики допринос Западном хришћанству као Тома Аквински (1225–1274). За

разлику од Анзелма и Абелара није веровао да се учење о Светој Тројици може објаснити разумом и правио је разлику између неизрециве реалности Божје и људских доктрина о Богу. Аквински је повезивао Бога философа са Богом Библије називајући Бога "Онај који јесте". Дефиниција Бога, тумачи Армстонгова "као Бића самога, била је одговарајућа зато што не означава неки одређени облик (постојања) већ пре само постојање" (стр. 227).

Слично Аквинском је и фрањевачки монах Бонавентура (1217–1274), покуша да споји философију са религиозним искуством. Веровао је да се Света Тројица може доказати разумом, наглашавајући важност религиозног искуства као битне компоненте за познавање Бога.

Као карактеристику хришћанске традиције важно је споменути и мистицизам. За разлику од западних хришћана, источни Оци су се клонили рационалних концепција Бога.

У овом кратком приказу књиге поменућемо само најзначајније мистике хришћанске Европе: Мајстор Екхарт (1260–1327), Јохан Таулер (1300–1361), Гертруда Велика (1256–1302), Хенрих Зузо (1295–1302) и други. Као отац немачке мистике Мајстор Екхарт, је често пута признаван и оспораван, јер је као песник уживао у парадоксу и метафори. Као западни мислилац користио је Августинову аналогију Свете Тројице и веровао је да се она не може схватити разумом и да је интелект тај који схвата било којом идејом о Богу, јер се само тако може постићи истоветност са Богом чиме "Божје постојање мора да буде моје постојање и Божја јасност је моја јасност" (стр. 279). Ово Екхартово мишљење је шокирало бискупе Немачке, јер шта значи да човек може да постане једно са Богом.

Овај спор је нарочито узео маха у XIV веку. Вредно је истаћи и име једног од највећих хришћанских мистика свих времена солунског архиепископа Григорија Паламу (1296–1359), правог заступника такозване светлосне мистике чији је прототип Христово Преображење на Гори Таворској. Проблем је био у томе што је Варлам из Калабрије покушао да појам Бога учини превише консеквентним и сматрао да Бога треба идентификовати са његовом суштином. Рационализму Калабријског философа Палама је супротставио надразумско знање "Ово надразумско знање – писао је он – заједничко је свима онима који су поверовали у Христа... Христос ће доћи у слави Оца и... у слави Оца његовог, Христа праведници ће засијати као сунце" (Мт. 13,43)... Они ће

постати савечни и заједно прослављени са Оним (Христом) који је нашој природи подарио Божанску славу и сјај.⁸ И управо та божанска светлост, по речима Еп. др. Атанасија Јевтића "јесте начин на који се Бог јавља и открива. То је јављање Божје у слави... и та мистика славе Божје јесте, уствари, мистика светлости".⁹

За разлику од Истока, мистицизам на Западу никад није био толико распрострањен што је и довело до појаве реформације и гледање Бога на још рационалнији начин. Особито су XV и XVI век, као доба ренесансе, били пресудни за хришћански Запад, које се све више делио на два табора: католички и протестантски. Тада је и наступајући период реформације, према Армстронговој, позивао вернике "да се ослободе спољњег обожавања светаца и анђела и да се концентришу на самог Бога" (стр. 283). Запад је све више стављао нагласак на Христову човечанску природу и на култ реликвија.

Са појавом философа и хуманиста ренесансе, као што су били: Лоренцо Вале (1407–1457), Франческо Петрарка (1304–1374), Леонардо Бруни (1369–1444) који су наглашавали људску природу Бога који је постао човеком. Узрочници промена су наглашавали осећај индивидуализма са радикалном ревизијом религиозних мишљења. Као последица таквог мишљења развио се Протестантизам који је у својој новој вери одбацио хришћанску традицију учећи да хришћанин за себе не може учинити апсолутно ништа већ само може примити дар спасења. Мартин Лутер (1483–1546), Урлих Цвингли (1484–1531) и Џон Калвин (1504–1564) су се ослањали на конвенционалне идеје о Богу, наглашавајући његову апсолутну сувереност, сматра Армстронгова.

Тај слободан приступ довео је до извесне секуларизације и међу протестантима и католицима чије су дискусије, просто, сводиле Бога само као на неку чињеницу.

Како философи тако и научници и хришћани са запада су све више напуштали "Бога Мистика", тражећи "Бога просвећености" чији је дух био емпиријски заснован на посматрању и експерименту. Најзначајнији философи просвећености су: Блез Паскал (1623–1662), Рене Декарт (1596–1650), Исак Њутн (1642–

⁸ Протопрезвитер Јован Мајендорф, Свети Григорије Палама и Православна мистика, Београд 1983. год.

⁹ Еп. др. Атанасије Јевтић, "Хришћанство и мистика", Теолошки погледи 1–3, Београд 1983. год

1727), Барух Спиноза (1632–1677), Имануел Кант (1724–1804), Дејвид Хјум (1711–1776), Денис Дидро (1713–1784) и други. Овај "нове тип" побожности окарактерисао је Бога као "Врховно Биће" које има неко објективно постојање и њихово разумско искуство Бога касније је и довело до појаве атеизма који је и тријумфално прогласило да је Бог мртав.

Почетак XIX века карактерисао је развој науке и технологије који је створио један нови дух аутономије и несумњиво прогласио своју независност од Бога. То је био век философа материјалиста као што су: Лудвиг Фојербах, Карл Маркс, Чарлс Дарвин, Фридрих Ниче, Артур Шопенхауер, Сигмунд Фројд и Серен Кјеркегор који су развили једну нову концепцију "стварности". Идеја о Богу које хришћанском Западу изгледала као застарело "Вјерују" и која је човека стављала у један потчињен и ропски положај са нагласком његове кривице и грешности допринела је стварању једне негативне концепције о човековој природи. Философи попут Фојербаха и Канта су желели човека да ослободе од Бога, а Ниче је прогласио рођење "Натчовека" као замену за Бога. Сигмунд Фројд, отац психоанализе, је веру у Бога сматрао илузијом коју зрели људи треба да одбаце, јер је наука, управо, тај нови Логос који треба да заузме место Бога.

Тако је под окриљем науке, индивидуализам постао ново својство савременог човека у којој није било благодати, јер је индивидуа била пре личности, а нужност изнад слободе.

Тај тежак проблем индивидуе и личности, а посебно питање слободе и неслободе, је немогуће решити без изворне Светоотачке мисли која је указала на "ипостас еклисијалног постојања" и на онтологију "личности као икони" будућности.

Ово разликовање између индивидуе и личности, или хришћанским језиком формулисано између "палог" и "Божанском светлошћу" просвећеног човека, можда је најбоље описао Митрополит Јоанис Зизјулас речима да се истинска личност не рађа из човекове индивидуалистичке изолације од других, него на односа љубави према другоме то јест из заједнице.